

Πανταζής Τερλεξής

Διπλωματία και πολιτική του κυπριακού:

Ανατομία ενός λάθους

Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα, 2004, σελ. 495

Το Κυπριακό ζήτημα, που από την αρχή αποτέλεσε ένα σύνθετο πρόβλημα με ιδιαίτερες προεκτάσεις για την ελληνική και βρετανική πολιτική –και την τουρκική κατόπιν–, στάθηκε αιτία δημιουργίας μιας ογκώδους βιβλιογραφίας. Λόγω, μάλιστα, της εξαιρετικής του σημασίας για την ελληνική πλευρά, αλλά και της χρονικής διάρκειας που αυτό παρέμεινε μία από τις προτεραιότητες της εξωτερικής της πολιτικής, η ελληνική βιβλιογραφική παραγωγή υπήρξε έντονη, με τον κατάλογο των δημοσιευμάτων γι' αυτό να έχει εμπλουτιστεί τελευταία από αρκετά και καλά βιβλία¹. Παρόλα αυτά, εντούτοις, η τρίτη έκδοση τού από τριακονταετίας και πλέον βιβλίου του καθηγητή Πανταζή Τερλεξή (πρώτη το 1971 και η δεύτερη το 1977) δεν έχει τίποτε να ζηλέψει από τα τελευταία.

Ο συγγραφέας μελέτησε σωρεία επισήμων εγγράφων ελληνικών και ξένων: πρακτικά των συζητήσεων της Βουλής, έγγραφα της αποικιακής κυβέρνησης, του υπουργείου αποικιών και του Foreign Office, καθώς και τα πρακτικά των συζητήσεων για το κυ-

πριακό στα Ηνωμένα Έθνη από το 1954 έως το 1958, αλλά και εκθέσεις του Συμβουλίου Ασφαλείας με τις αποφάσεις του ΟΗΕ για την Κύπρο το 1964 και αναφορά του μεσολαβητή του Οργανισμού στο νησί το 1965. Επιπλέον, ικανή βιβλιογραφία, αναφερόμενη, πέραν των βιβλίων, σε επιφυλλίδες και άρθρα, πλαισίωσε την προσπάθεια, ενώ η εντύπωση στον ημερήσιο Τύπο, ελληνικό και βρετανικό, συμπλήρωσε το εγχείρημα. Επιπρόσθετα, το αρχαικό υλικό χρησιμοποιήθηκε οργανικά και όχι επιφανειακά, ώστε να φανεί σε κάθε περίπτωση η σκέψη και η πρόθεση των πρωταγωνιστών. Ακόμη, ο τρόπος γραφής ήρθε να συνεπικουρήσει την παρουσίαση του ογκώδους αρχαικού υλικού, μιας και είναι φυσικός, ρέοντας και ως εκ τούτου εύκολα καταληπτός. Φυσικά, τα παραπάνω έχουν να κάνουν με την πλήρη κατανόηση εκ μέρους του συγγραφέα της αλληλουχίας των γεγονότων, γι' αυτό άλλωστε και τούτο «περνάει» ως εύληπτη αντίληψη των ιδιαιτεροτήτων και λεπτομερειών του προβλήματος.

Μολαταύτα, είναι φανερό ότι

δεν έτυχε της δέουσας προσοχής· θα έλεγε κανείς ότι ξεχάστηκε. Αυτό, άλλωστε, γίνεται εύκολα αντιληπτό, μιας και λείπει αρκετές φορές –ως μη όφειλε– από τις προσπάθειες εξιστόρησης και ανάλυσης του κυπριακού προβλήματος. Με δεδομένο τις αναντίρρητες αρετές του, η εξέλιξη αυτή θα μπορούσε να εξηγηθεί ίσως από το γεγονός ότι το βιβλίο πρωτοδημοσιεύτηκε σε δύσκολες εποχές, όχι μόνο για τα πολιτικά αλλά και τα βιβλιογραφικά-επιστημονικά δρώμενα στη χώρα μας – στο σημείο αυτό, μάλιστα, θα έπρεπε να σημειωθεί ότι η εν λόγω μονογραφία βρισκόταν στον κατάλογο των 180 βιβλίων που απαγορεύτηκαν από τη χούντα. Επιπλέον, και η πολιτεία του ίδιου του συγγραφέα έπαιξε ρόλο σε αυτό: μέχρι το 1972 δίδασκε στο N.York Institute of Technology, ενώ, ακόμη και όταν επέστρεψε στην Ελλάδα, στο πανεπιστήμιο της Κρήτης (1978) πρώτα και Θεσσαλίας (1992) κατόπιν, προτίμησε την διακριτική παρουσία κινούμενος στην περιφέρεια της πανεπιστημιακής κοινότητας.

Το εν λόγω βιβλίο είναι ευμέγεθες (494 σελίδες). Τα εννέα κεφάλαιά του πλαισιώνονται από εισαγωγή και συμπεράσματα, έξι παραρτήματα και δεκαπέντε πίνακες με αποτελέσματα ψηφοφορίας της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ.

Στο 1ο κεφάλαιο υπάρχει σύντομη ιστορική ανασκόπηση, όπου γίνεται λόγος για την εμπλοκή της Ελλάδας στο ανατολικό ζήτημα, με τη στάση της τελευταίας απέναντι στην Κύπρο να δι-

καιολογείται στο πλαίσιο του *raison d'être* του νεοελληνικού βασιλείου, τη Μεγάλη Ιδέα δηλαδή, η υλοποίηση της οποίας ωστόσο εξαρτάτο ουσιαστικά από τη Μ. Βρετανία και την πολιτική της έναντι της, προϊόντος του χρόνου, αποδυναμούμενης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της θέλησης της Ρωσίας να κατέβει στη Μεσόγειο, καθώς επίσης και της ανάγκης διαφύλαξης των αυτοκρατορικών εμπορικών οδών προς την Ινδία και την Άπω Ανατολή. Το συμπέρασμα, λοιπόν, διαμορφώνεται αβίαστα: η ιστορία από το 1821 ως το 1923 απέδειξε πως οι ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις δικαιώθηκαν μόνον εφόσον συμβάδιζαν με τα συμφέροντα των Μ. Δυνάμεων και ιδιαίτερα της Μ. Βρετανίας, η οποία υποστήριζε την Ελλάδα ή την Τουρκία ανάλογα με τα συμφέροντά της και καθόριζε την πολιτική της στην Α. Μεσόγειο βασιζόμενη πάντα στην ελληνοτουρκική αντιπαλότητα. Η αναφορά δε στον Βενιζέλο (3ο κεφάλαιο) ολοκληρώνει την πορεία του ζητήματος πριν από τον Β' παγκόσμιο πόλεμο και καθιστά εύκολη τη σύγκριση μεταξύ της γραμμής που εκείνος κράτησε έναντι των κυπριακών διεκδικήσεων και της Βρετανίας σε αντίθεση με ό,τι συνέβη αργότερα. Είναι φανερό ότι ο συγγραφέας συμφωνεί με την πολιτική του κρητικού πολιτικού, ο οποίος θεωρούσε μάταιη ελπίδα την αποδοχή εκ μέρους της κυβέρνησης του Λονδίνου των κυπριακών αιτημάτων υπό το κράτος της πίεσης και της βίας.

Η παρουσίαση της ελληνικής θέσης, όσον αφορά το Κυπριακό, πριν από την προσφυγή, τον Αύγουστο του 1954, (κεφ. 4ο) καθώς και όλη η διαδικασία που κατέληξε σε αυτήν (κεφ. 5ο) παρουσιάζεται εξαντλητικά, ενώ η καταγραφή της αυξομείωσης στην υποστήριξη που προσέφεραν προς την ελληνική θέση οι ομάδες κρατών στον ΟΗΕ οδηγεί σε πολύτιμα συμπεράσματα αναφορικά με τη (μη) δυνατότητα στήριξης βάσιμων ελπίδων στην κινούμενη άμμο της διεθνούς κοινότητας των Ηνωμένων Εθνών, όπου οι ατελείωτες διαπραγματεύσεις, οι πιέσεις στο παρασκήνιο, και η εξυπηρέτηση των βραχυπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων εθνικών συμφερόντων γίνεται στη βάση ανταλλαγμάτων και συμβιβασμού και παρά στο όνομα της ηθικής και του διεθνούς δικαίου. Η παρουσίαση των μυστικών διαπραγματεύσεων από την Τριμερή Διάσκεψη του Λονδίνου μέχρι το σχέδιο Macmillan (κεφ. 6ο) γίνεται εξόχως κατανοητή με τον κεντρικό άξονα της σκέψης του συγγραφέα να ταυτίζεται με την άποψη «κάθε πέρυσι και καλύτερα». Δεν θα μπορούσε δε να λείπει από την ανάλυση η ανάπτυξη των απόψεων της αντιπολίτευσης και η σύγκρουσή της με την κυβέρνηση τόσο σε θέματα ουσίας όσο και τακτικής (κεφ. 7ο). Η παράθεση των απόψεων και των δύο πλευρών, ικανή τόσο σε ποσότητα όσο και ποιότητα, καταδεικνύει ότι η αντιπολίτευση ποτέ δε συμφώνησε με την κυβέρνηση, που σε κάθε περίπτωση ήταν η Δεξιά (Ελ-

ληνικός Συναγερμός - ΕΡΕ). Από την άλλη μεριά, ενώ ήταν έτοιμη να κατηγορήσει την κυβέρνηση για ενδοτικότητα και την απέτρεπε να δεχθεί οποιοδήποτε αγγλικό σχέδιο, μετά την υπογραφή των συνθηκών, την έψεγε γιατί δεν αποδέχτηκε τις αγγλικές προτάσεις στο παρελθόν.

Οι συμφωνίες της Ζυρίχης και του Λονδίνου μπαίνουν κάτω από το μικροσκόπιο (κεφ. 8ο) ωθώντας τη σκέψη προς την άποψη πως η κυβέρνηση Καραμανλή δειχνόταν περισσότερο συμβιβαστική, εφόσον πίστευε ότι δεν θα μπορούσε να υπάρξει λύση μέσω του ΟΗΕ. Οι εν λόγω συμφωνίες φαίνεται να ήταν μια επιδιωκόμενη πολιτική εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία προχώρησε σε συνεργασία με την Τουρκία, δίχως να ρωτηθούν εντούτοις καθόλου οι Ελληνοκύπριοι. Δεν αφήνει, ωστόσο, ατεκμηρίωτη αυτή τη συγκεκριμένη απόφαση της κυβέρνησης, η οποία είχε διαμορφώσει την άποψη ότι δεν υπήρχε εκείνη τη στιγμή καλύτερη λύση· επιπλέον, οι φόβοι για την επιβίωση της ελληνικής κοινότητας στην Πόλη, η οποία είχε ήδη ξεκληριστεί σε μεγάλο βαθμό, καθιστούσε επιτακτική την ανάγκη εξεύρεσης λύσης· και στην περίπτωση αυτή, πάντως, το κομματικό συμφέρον υπαγόρευσε τις επιλογές στην κυβέρνηση, μιας και θεωρούσε επιβεβλημένο να κλείσει το ζήτημα, ώστε να αποτραπεί η περαιτέρω εκμετάλλευση του θέματος από την Αριστερά που με τις εκλογές του 1958 είχε πάρει 79 έδρες και ήταν αξιωματική αντιπολίτευση.

Στο ερώτημα δε, που αποτελεί ταυτόχρονα και κατηγορία, εάν ο Μακάριος πείστηκε να υπογράψει τις συμφωνίες –όπως ισχυρίστηκε και ο ίδιος 4 χρόνια αργότερα, ζητώντας την αναθεώρηση του κυπριακού συντάγματος– αποδεικνύει σαφώς ότι ο Αρχιεπίσκοπος είχε τηρηθεί ενήμερος, από την αρχή, των όρων της συμφωνίας της Ζυρίχης, εφόσον του είχε δοθεί το κείμενό της αμέσως μετά την υπογραφή της και σίγουρα προτού φτάσει στο Λονδίνο, όπου και υπέγραψε την ομώνυμη συμφωνία: όσον αφορά, μάλιστα, το ζήτημα των βάσεων το ήξερε και το είχε αποδεχθεί.

Το τελευταίο (9ο) κεφάλαιο αναφέρεται στις σχέσεις της Ελλάδας με την Κυπριακή Δημοκρατία και τη στάση που κράτησε η πρώτη πριν και μετά την κρίση του 1963. Το βιβλίο κλείνει με ανάπτυξη 10σέλιδου συμπεράσματος και παράθεση 6 παραρτημάτων που περιλαμβάνουν το κείμενο της προσφυγής του 1954, τις αποφάσεις που ελήφθησαν στον ΟΗΕ από το 1954 έως το 1958, βασικές διατάξεις του κυπριακού Συντάγματος, την απόφαση 5/5575 του 1964, το σχέδιο Acheson, και το αποτέλεσμα σφυγμομέτρησης της ελληνικής κοινής γνώμης από τον συγγραφέα μεταξύ 1964-1965 (σε δείγμα 600 ατόμων) σχετικά με το κατά πόσον η τελευταία ήταν διατεθειμένη να δεχτεί επικίνδυνη όξυνση των ελληνοτουρκικών σχέσεων χάριν του κυπριακού.

Ωστόσο, θα ήταν μάλλον αδύνατο ένα τόσο μεγάλο εγχείρημα να στερείται λαθών ή παραλείψε-

ων. Έτσι, η αναφορά στις απαρχές της λατινοκρατίας στο νησί τοποθετούνται στο 1376 (σελ. 48), όταν αυτή μετατίθεται δύο αιώνες πίσω μετά την κατάληψη του νησιού από τον Ριχάρδο τον Λεοντόκαρδο το 1191, την αγοραπωλησία στους Ναΐτες και στη συνέχεια στους Λουζινιάν το 1192. Επιπλέον, η άποψη ότι ο Βενιζέλος μετά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο δεν ήγειρε καμιά απαίτηση για την Κύπρο (σελ. 73), διαψεύδεται από το γεγονός ότι, ενώπιον του Supreme Council, το Φεβρουάριο του 1919, ζήτησε να συμπεριληφθεί στις ελληνικές απαιτήσεις και η Κύπρος². Ακόμη, η μεία σε δύο διαδοχικές παραγράφους δύο υπουργών Εξωτερικών της Βρετανίας (σελ. 98) δίχως να αναφέρεται πουθενά τότε έχασε το αξίωμα ο πρώτος και τότε ανέλαβε ο δεύτερος, θα μπορούσε πιθανότατα να δημιουργήσει σύγχυση στον αναγνώστη.

Μολαταύτα, εάν δημιουργείται κάπου η εντύπωση ότι, αναφορικά με το απώτερο παρελθόν, υπάρχει πιθανότητα λάθους, με κανένα τρόπο δεν ισχύει αυτό για τις τελευταίες δεκαετίες της ανάλυσης η οποία έχει πράγματι πολλά και πρωτότυπα να προσφέρει, κυρίως σε επίπεδο αυτογνωσίας και συνειδητοποίησης μιας (απίστευτης) σειράς σφαλμάτων. Στηλιτεύεται, λοιπόν, η στάση των ελληνικών κυβερνήσεων και της αντιπολίτευσης που δεν είχαν το θάρρος να παραδεχθούν το λάθος, ενώ παρουσίαζαν κάθε ήττα και υποχώρηση στον ΟΗΕ ως νίκη και περιφανή θρίαμβο, παρα-

πληροφορώντας και παραπλανώντας το λαό και διαστρεβλώνοντας το Κυπριακό.

Η θέση του ότι η επέμβαση της Ελλάδας στο Κυπριακό δυσχέρανε την επίλυσή του, απορρέει σαφώς από την ανάλυση, ενώ η άποψη ότι η νομιμοποίηση του τουρκικού παράγοντα ως ισότιμου συνομιλητή στην πορεία επίλυσής του δηλώνει την αποτυχία της ελληνικής διπλωματίας, αποτελεί ένα στέρεο συμπέρασμα.

Επιπλέον, το θεμιτό ερώτημα που τίθεται από τον συγγραφέα στην αρχή (σελ. 18), γιατί δηλαδή η Μάλτα δίχως «αδελφό» έθνος κατάφερε να ανεξαρτητοποιηθεί, παρά τη σημαντικότερη θέση που κατείχε στο βρετανικό σύστημα ασφαλείας, βρίσκει μάλλον αβίαστα την απάντησή του μέσα από την παρουσίαση των κινήσεων της ελληνικής-κυπριακής πλευράς, από τις οποίες καθίσταται φανερό ότι δεν είχε γίνει αντιληπτό πως η Μ. Βρετανία θα συναινούσε μόνον στην παραδεγμένη γι' αυτήν σταδιακή διαδικασία προς την αυτοκυβέρνηση-αυτοδιάθεση, γι' αυτό άλλωστε και η αντίδραση από τους ίδιους τους Βρετανούς στο απόλυτο «never» του υφυπουργού Αποικιών Henry Hopkinson το 1954.

Η επιχειρηματολογία, επίσης, για την εσφαλμένη πορεία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής από το 1948 ως το 1952 πείθει, καθώς και η αποδεικτική διαδικασία που πιστοποιεί ότι η Εθναρχία (η κυπριακή προσπάθεια) πέτυχε να πείσει την ελληνική κυβέρνηση να προβάλλει δημόσια

την αξίωσή της για την Κύπρο και κατόπιν να εγκαταλείψει το δρόμο των διμερών διαπραγματεύσεων και να ακολουθήσει εκείνον της προσφυγής στον ΟΗΕ.

Όσον αφορά δε τη στάση των ΗΠΑ στο ζήτημα της προσφυγής στα Ηνωμένα Έθνη και τις κατηγορίες από την ελληνική πλευρά για «αιφνίδια αλλαγή» και «προδοτική στάση» του Αμερικανού αντιπροσώπου στην πολιτική επιτροπή του Οργανισμού, μέσω των στοιχείων που παρουσιάζει, αντλούμενων από την επίσημη αλληλογραφία μεταξύ των ελληνικής και αμερικανικής κυβέρνησης, ανασκευάζει τις ελληνικές αιτιάσεις και καθιστά ασφαλές το συμπέρασμα ότι η πρώτη γνώριζε από την αρχή τις αντιρρήσεις της Ουάσινγκτον για συζήτηση του Κυπριακού στον ΟΗΕ, μιας και η τελευταία της είχε διαμηνύσει ότι θα καταψήφιζε οποιαδήποτε απόφαση, ενώ προσφέρονταν ταυτόχρονα να μεσολαβήσει για την εξεύρεση λύσης στο αδιέξοδο.

Σχετικά πάντως με τη βρετανική πολιτική η ανάλυση δεν είναι μονοσήμαντη. Έτσι, αναφερόμενος σε αυτήν, δεν φείδεται χαρακτηρισμών περί ελάχιστης ηθικής και καιροσκοπισμού στη διαμόρφωσή της, διχαστικής συνέπειας στην εφαρμογή της, αλλά και εγκωμιαστικών σχολίων σχετικά με την ευελιξία της, μιας και πέρασε από το ένα άκρο στο άλλο, από την άρνηση δηλαδή προσφυγής στον ΟΗΕ στην πλειοδοσία σχετικά με την τακτική αυτή, προκαλώντας έτσι αιφνιδιασμό και σύγχυση στους αντιπάλους της, αλλά και ικανο-

ποίηση του κατ' αυτήν νοούμενου ως εθνικού συμφέροντος. Τούτου δοθέντος, κατάφερε να φαίνεται πως δεν έφταιγε για το Κυπριακό, έχοντας φτάσει μάλιστα να αναλάβει το βαρύ έργο της διαιτησίας μεταξύ Ελλάδας-Τουρκίας που βρίσκονταν σε απόλυτη διαφωνία για αμοιβαία αποδεκτή λύση στο εν λόγω πρόβλημα.

Η θέση του όσον αφορά την εμφατική χρήση του όρου «ένωση» παρά εκείνου της «αυτοδιάθεσης» στο κείμενο της προσφυγής στα Ηνωμένα Έθνη παραμένει αδαμάντινη: ήταν λάθος γιατί «πέρασε» στον ΟΗΕ το μήνυμα πως επρόκειτο απλώς για φιλική μεταξύ Ελλάδας - Μ. Βρετανίας για το ποιος θα έχει την κυριαρχία της Κύπρου· τα επιχειρήματα, άλλωστε, που χρησιμοποιεί και τα στοιχεία που προσκομίζει δεν αφήνουν κανένα περιθώριο για αμφιβολία.

Το απόσπασμα «Οι χαμένες ευκαιρίες (1953-1954) (σελ. 128-133) ρίχνει νέο φως στη σειρά των ολισθημάτων που συνέθεσαν το Κυπριακό. Οι αποκαλύψεις Πιπινέλη, που δεν αμφισβητήθηκαν, σχετικά με προσπάθεια μεσολάβησης μεταξύ ελληνικής και βρετανικής κυβέρνησης, καθώς και εκείνη με μεσολαβητή τον Κ. Μαυιάδη τον Σεπτέμβριο του 1954, προκαλούν θλίψη –και γιατί όχι οργή– για το άκαμπο και αδιάλλακτο της ελληνικής στάσης που εν πολλοίς φέρει την ευθύνη της διαμορφωθείσας κατάστασης.

Η αναφορά του στη συζήτηση για την ενδεχόμενη μεταφορά του Γεωργίου Β' στην Κύπρο το

1941 φωτίζει ακόμη μία πλευρά του ελληνοβρετανικού διαλόγου για τη μεγαλόνησο. Θα έπρεπε, εντούτοις, να είχε εξετάσει αναλυτικότερα αυτή την ενδιαφέρουσα περίπτωση, κάτι που έκανε αργότερα ο Κ. Σβολόπουλος³. Μολαταύτα, έστω και αυτήν η περιορισμένη αναφορά, «υποψιάζει» τον αναγνώστη για τις βρετανικές διαθέσεις και το βάσιμο (ή μη) των δικαιολογιών της κυβέρνησης του Λονδίνου, προπάντων με την εν κατακλείδι σκέψη-απάντηση του Ε. Τσουδερού.

Θα επιβαλλόταν, ωστόσο, να υπογραμμιστεί η παραδοχή ότι, από τον καιρό που ο συγγραφέας μελετούσε το υλικό του μέχρι σήμερα, έχουν παρουσιαστεί νέα στοιχεία, από βρετανικής και αμερικανικής πλευράς, για την έλλειψη ενδεχομένως των οποίων ασφαλώς δεν ευθύνεται, τεκμήρια που χρησιμοποιούμενα στη βιβλιογραφία μπόρεσαν να φωτίσουν αθέατες πλευρές ή να διευκρινίσουν άλλες⁴. Παρά ταύτα, η ανάλυση των πηγών που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας είναι υψηλού επιπέδου, προσφέροντας έτσι μια άκρως διαφωτιστική εικόνα του Κυπριακού· επιπλέον δε, επειδή τα ελληνικά αρχεία δεν άνοιξαν ακόμη, λόγω της γνωστής 50ετούς δέσμευσης, το βιβλίο εξακολουθεί να παραμένει ελκυστικό και καίριο για την κατανόηση του ζητήματος.

Επιλογικά, το βιβλίο παραμένει απαραίτητο στη βιβλιογραφία, κλασικό θα έλεγε κανείς, γιατί παρά την μέχρι προσφάτως «παραγωγή» η αξία του παραμένει α-

κέραια, εφόσον θέτει κρίσιμα ερωτήματα και απαντά με θάρρος και ειλικρίνεια σε αυτά ακόμη κι αν η απάντηση καθιστά υπόλογη την ελληνική πλευρά ενώπιον της ιστορίας, παραδίδοντας έτσι μαθήματα διπλωματίας στους διαμορφωτές της ελληνικής πολιτικής. Στο πλαίσιο, άλλωστε, αυτό, της αυτογνωσίας και αυτοσυνειδησίας δηλαδή, εντάσσεται η προσπάθεια απομυθοποίησης της βρετανικής και ιδιαίτερα της αμερικανικής στάσης έναντι του Κυπριακού τα χρόνια εκείνα. Εν κατακλείδι, στο ερώτημα ποια είναι η πραγματική προσφορά του βιβλίου η απάντηση έρχεται αβίαστα: ο αναγνώστης μαθαίνει τα γεγονότα, αντιλαμβάνεται τις σχέσεις τους, και συνειδητοποιεί ότι στην πολιτική και στη διπλωματία όσο περισσότερα τα λάθη τόσο μικρότερη η επιτυχία (ή μεγαλύτερη η αποτυχία). Σε τελική ανάλυση, επειδή ακριβώς πρόκειται για βιβλίο που παραδίδει μαθήματα διπλωματίας, τόσο ευκαταίως όσο και απευκαταίως, δεν θα έπρεπε να λείπει από καμιά βιβλιογραφία ούτε και από τη βιβλιοθήκη κανενός πολιτικού.

Σημειώσεις

1. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Το Κυπριακό Ζήτημα, 1878-1960: η συνταγματική πτυχή*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998· Ste-

fanidis Ioannis, *Isle of discord: nationalism, imperialism and the making of the Cyprus problem*, Hurst and Company, London, 1999· Joseph I. Joseph, *Κυπριακό πρόβλημα και διεθνής πολιτική: από την ανεξαρτησία στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2000· Κώστας Βενιζέλος, Μιχάλης Ιγνατίου, *Τα μυστικά αρχεία του Κίσιντζερ: η απόφαση για τη διχοτόμηση*, εκδ. Α.Α. Λιβάνης, Αθήνα, 2002· Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του κυπριακού: η δεκαετία του 1950*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα, 2005.

2. N. Petsalis-Diomididis, *Greece at the Paris Peace Conference 1919*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1978, σελ. 136.

3. C. Svolopoulos, «Anglo-Hellenic Talks on Cyprus during the Axis Campaign against Greece», *Balkan Studies* 23 (1), 1982, σελ. 199-208.

4. Θα έπρεπε να αναφερθεί το βιβλίο του Holland Robert, *Britain and the Revolt in Cyprus 1945-1959*, Clarendon Press, Oxford, 1998 (σε ελληνική μετάφραση: *Η Βρετανία και ο κυπριακός αγώνας 1954-1959*, εκδ. Ποταμός, Αθήνα, 2001) που αποτελεί πλέον βιβλίο αναφοράς για το κυπριακό ζήτημα κατά την πολύ ευαίσθητη αυτή περίοδο της πορείας εξέλιξής του.

Θανάσης Μπράβος
Δρ Σύγχρονης Ιστορίας

